

A Peer Reviewed Innovative Research Journal

Submission Date: 14 October 2025

Revised Date: 24 November 2025

Accepted Date: 10 December 2025

Publish Date: 31 December 2025

DOI: <https://doi.org/10.3126/irj.v4i2.91134>

Website: www.nircenter.com.np

National Innovative Research Center, Kathmandu-32, Nepal

कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषा शिक्षणको बोध क्षमता

सुजन सोडारी

नेपाली शिक्षा विभाग

सानोठिमी क्याम्पस, भक्तपुर

sujan.sodari@sac.tu.edu.np

लेखसार

प्रस्तुत लेख आधारभूत तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको बोध क्षमता पहिचान गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित छ । भाषाका चार सिपहरू मध्ये बोध एक जटिल मानसिक प्रक्रिया र भाषिक दक्षताको मापन गर्ने महत्वपूर्ण कसी हो । यस अनुसन्धानले विशेष गरी विद्यार्थीहरूमा दृष्टांश र अदृष्टांश सामग्री ग्रहण गर्ने क्षमताको तुलना गर्नुका साथै सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको उपलब्धि बिचको अन्तर पहिल्याउने लक्ष्य राखेको छ । अध्ययनलाई व्यवस्थित र वस्तुनिष्ठ बनाउन भक्तपुरका प्रतिनिधिमूलक ४ वटा विद्यालय (२ सामुदायिक र २ संस्थागत) बाट ५० जना विद्यार्थीहरूलाई उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिमाफत छनोट गरिएको छ । अनुसन्धानमा परिणामात्मक तथ्याङ्कका लागि ४० पूर्णाङ्कको बोध परीक्षण र गुणात्मक विश्लेषणका लागि ४ जना अनुभवी शिक्षकहरूसँगको अन्तर्वार्तालाई मुख्य साधनका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनको नतिजाले विद्यार्थीहरूमा पाठ्यपुस्तकीय दृष्टांश बोध (७६%) को तुलनामा अदृष्टांश बोध (५२%) क्षमता निकै कमजोर रहेको तथ्य प्राप्त भएको छ । यसले हाम्रो शिक्षण पद्धति र सिकाइ व्यवहार अभै पनि मौलिक चिन्तनभन्दा स्मृतिकेन्द्रित एवम् कण्ठ गर्ने परिपाटीमा अल्झिएको पुष्टि गर्छ। विद्यालयगत तुलनामा संस्थागत विद्यालयको औसत उपलब्धि (६७%) सामुदायिकको (५८%) तुलनामा केही उच्च देखिए तापनि दुवै क्षेत्रका विद्यार्थीमा तार्किक विश्लेषण र आफ्नै शब्दमा भाव व्यक्त गर्ने सिपको अभाव साभ्ना समस्याका रूपमा पाइयो । विद्यार्थीको वास्तविक बोध क्षमता सुदृढ गर्न कक्षाकोठामा अदृष्टांश सामग्रीको व्यापक अभ्यास, तार्किक प्रश्नहरूमा जोड र आलोचनात्मक सोच विकास गर्ने शैक्षणिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : बोध क्षमता, नेपाली भाषा शिक्षण, दृष्टांश र अदृष्टांश, तुलनात्मक अध्ययन, आधारभूत तह ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानवीय विचार, संवेदना र अनुभूतिहरू सम्प्रेषण गर्ने अत्यन्त सशक्त एवम् जीवन्त माध्यम भाषा हो । विवेकशील एवम् सामाजिक प्राणीका रूपमा मानिसले समाजमा आपसी अन्तरक्रिया सञ्चालन गर्न, अन्यका धारणा ग्रहण गर्न र आफ्ना विचारहरू प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्न भाषाकै सहारा लिने गर्दछ । भाषाका आधारभूत चार सिपहरू (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) मध्ये बोध एउटा यस्तो अपरिहार्य ग्रहणात्मक सिप हो, जसले प्राप्त सूचना वा तथ्यलाई मस्तिष्कमा प्रशोधन गरी त्यसको अन्तर्य र मर्म ठम्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ । बोध शब्दको शाब्दिक एवम् सामान्य अर्थ 'बुझ्नु' वा 'ग्रहण गर्नु' भन्ने हुन्छ । कुनै पनि लिखित वा मौखिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट प्रेषित सूचनालाई पढेर वा सुनेर त्यसको मूल आशय, सन्दर्भ र निहित अर्थ पहिचान गर्नु नै बोध हो (अधिकारी, २०६३) ।

विद्यालय तहको आधारभूत शिक्षाको अन्तिम चरणका रूपमा कक्षा आठलाई महत्त्वपूर्ण खुड्किलो मानिन्छ । यस तहसम्म आइपुग्दा विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको व्याकरणिक संरचना, साहित्यिक विधा र रचनात्मक लेखनका विविध पक्षहरूसँग पर्याप्त परिचय प्राप्त गरिसकेका हुन्छन् । माध्यमिक तहको प्रवेश र उच्च शिक्षाको जग निर्माणका निम्ति यस तहका विद्यार्थीहरूमा उच्च स्तरको भाषिक एवम् तार्किक बोध क्षमता विकसित हुनु नितान्त आवश्यक छ । ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवम् शैक्षिक दृष्टिकोणले अग्रणी मानिने भक्तपुर जिल्लाको भाषिक परिवेश निकै विविधतापूर्ण रहेको छ । यहाँ अध्ययनरत बहुसङ्ख्यक विद्यार्थीहरूको मातृभाषा नेवारी भए तापनि साभ्ना सम्पर्क र शिक्षाको माध्यम भाषाका रूपमा नेपालीकै प्रयोग हुँदै आएको छ । यस्तो विशिष्ट बहुभाषिक पृष्ठभूमिमा हुर्किएका विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको वास्तविक बोध क्षमता कस्तो छ भनी अनुसन्धान र पहिचान गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य अनुसन्धेय रहेको छ ।

समस्याको कथन

नेपालको वर्तमान शैक्षिक परिवेशलाई दृष्टिगत गर्दा विद्यार्थीहरू पाठ्यपुस्तकका सीमित एवम् निर्धारित अभ्यासहरू सम्पन्न गर्न सक्षम देखिए तापनि नवीन र मौलिक सन्दर्भका सामग्रीहरू ग्रहण एवम् विश्लेषण गर्नमा निकै चुनौतीपूर्ण अवस्थामा रहेको पाइन्छ । विशेषतः भक्तपुर जिल्लाका प्रतिनिधिमूलक चार विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषिक अवस्थालाई सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्दा कतिपय गम्भीर समस्याहरू दृष्टिगत भएका छन् । विद्यार्थीहरूले अनुच्छेदमा प्रयुक्त शब्दहरूको शाब्दिक वा सतही अर्थ त सजिलै ठम्याउँछन्, तर त्यसभित्र लुकेको व्यङ्ग्यात्मक, लाक्षणिक अर्थ बोध गर्नमा उनीहरूको सामर्थ्य निकै न्यून देखिएको छ । अनुच्छेदको मूल मर्म र केन्द्रीय विचार पहिल्याई उपयुक्त शीर्षक चयन गर्ने वा त्यसको सारभूत संक्षेपीकरण गर्ने कार्यमा समेत धेरैजसो विद्यार्थीहरूले कठिनाइ महसुस गर्ने गरेका छन् । अर्कातर्फ, विद्यार्थीहरूले बारम्बार पढेका र अभ्यास गरेका दृष्टांश तथा अदृष्टांशको उपलब्धि स्तरका विचमा ठुलो खाडल विद्यमान रहेको पाइन्छ । यसले विद्यार्थीमा सिर्जनात्मक बोधको अभाव रहेको सङ्केत गर्छ । यिनै भक्तपुरको विशिष्ट बहुभाषिक परिवेशका कारण विद्यमान भाषिक समस्या, जटिलता एवम् चुनौतीहरू

रहेको पाइन्छ । यस पृष्ठभूमिमा कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको बोध क्षमताको वास्तविक धरातल र वस्तुस्थितिलाई प्राज्ञिक समस्याको रूपमा लिइएको छ ।

अध्ययनका उद्देश्य

- (क) भक्तपुर जिल्लाका कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको समग्र नेपाली बोध क्षमताको वस्तुगत पहिचान गर्नु ।
- (ख) सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको बोध क्षमताका बिचमा विद्यमान अन्तर पहिल्याउनु ।
- (ग) विद्यार्थीहरूमा दृष्टांश र अदृष्टांश सामग्री ग्रहण गर्ने क्षमताको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययनको औचित्य

भाषाका लिखित र मौखिक दुवै स्वरूपको प्रभावकारी अध्ययन एवम् विश्लेषणका निमित्त भाषिक सिपको विकास अपरिहार्य मानिन्छ । लिपिबद्ध विचारहरूलाई सही ढङ्गले ग्रहण गर्न र तिनको आन्तरिक मर्म ठम्याउन उच्च स्तरीय बोध क्षमता अनिवार्य हुन्छ । विद्यालय तहको नेपाली पाठ्यक्रमले शिक्षण-सिकाइ प्रक्रिया पश्चात् विद्यार्थीहरूबाट उच्च भाषिक दक्षता र ग्रहण शक्तिको अपेक्षा राखेको हुन्छ । जुन विद्यार्थीमा बोध क्षमता कमजोर हुन्छ, त्यसको प्रत्यक्ष असर उसको अभिव्यक्ति सिप (बोलाइ र लेखाइ) मा पर्छ । विद्यार्थीमा बोध क्षमताको अभाव रहेमा पाठ्यक्रमद्वारा निर्धारित उद्देश्यहरू पूर्णतः प्राप्त गर्न सक्दैनन् । अतः विद्यार्थीको शैक्षिक स्तर र संज्ञानात्मक क्षमता अनुरूपको पाठ्यसामग्री एवम् शिक्षण पद्धति अवलम्बन नगरिएमा सिङ्गो शैक्षणिक प्रक्रिया नै प्रभावहीन हुन पुग्दछ ।

नेपालको बहुभाषिक परिवेशमा नेपाली भाषाको शिक्षण आफैमा चुनौतीपूर्ण र महत्त्वपूर्ण विषय हो । भौगोलिक क्षेत्रफलका दृष्टिले सानो मुलुक भए तापनि यहाँ उल्लेख्य भाषिक विविधता विद्यमान छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालका ४४.८६ प्रतिशत जनसङ्ख्याले नेपालीलाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्छन् । नेपाली भाषालाई ९० प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्याले दोस्रो एवम् सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन् । भक्तपुर जस्तो बहुभाषिक बाहुल्य भएको जिल्ला, जहाँ ठुलो हिस्साको मातृभाषा नेवारी रहेको छ । यहाँका माध्यमिक विद्यालयका कक्षाहरू पूर्णतः बहुभाषिक रहेका छन् । “नेपाली पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरे अनुसार विद्यालय तहमा विद्यार्थीको बोधात्मक, सङ्क्षिप्त उत्तरात्मक, प्रतिक्रियात्मक र विश्लेषणात्मक क्षमता परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिएको छ” (गौतम, २०८०, पृ. २२५) । नेपाली वाङ्मयका विविध क्षेत्र जस्तै: शिक्षा, भूगोल, ऊर्जा, वातावरण, विज्ञान-प्रविधि, साहित्य र समाजसँग सम्बन्धित दृष्टांश एवम् अदृष्टांश पाठ्यांशहरूबाट बोध प्रश्नहरूको अभ्यास गराइने प्रावधान छ । त्यसै गरी पाठ्यक्रमले अनुमानात्मक, निष्कर्षात्मक, संरचनात्मक र बहुवैकल्पिक प्रश्नहरूमाफत विद्यार्थीको ग्रहण शक्तिको परीक्षण गर्ने लक्ष्य राखेको छ (गौतम, भण्डारी र ओझा, २०७०) । बहुभाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूका लागि बोध क्षमता एक जटिल पक्षका रूपमा

रहेकाले यसलाई प्रभावकारी, व्यवस्थित र उद्देश्यपूर्ण बनाउन यो अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनले भाषा शिक्षकलाई आफ्ना विद्यार्थीहरूको वास्तविक बोधात्मक स्तर पहिचान गर्न, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको क्षमता बिचको अन्तर ठम्याउन तथा दृष्टांश र अदृष्टांश सामग्रीका आधारमा उनीहरूको तुलनात्मक स्थिति पत्ता लगाउन सहयोग पुग्नेछ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

नेपाली भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा अधिकारी (२०५६) का अनुसार पठन कलाको सबैभन्दा परिष्कृत र उत्कृष्ट रूप मौन पठन हो । यसको प्राणवायु वा केन्द्रीय तत्त्व नै बोध हो । भाषिक सन्दर्भमा बोधको अर्थ सामान्यतः कुनै पनि लिखित वा मौखिक सामग्रीको शाब्दिक बुझाइ मात्र नभई त्यसभित्र निहित भाव, आशय र सन्देशको गहन ग्रहण गर्नु हो । यसै गरी शर्मा र पौडेल (२०७४) ले बोधलाई एक जटिल मानसिक प्रक्रियाका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार मानवमा बोधको सामर्थ्य जन्मजात रूपमै बीजाङ्कुरित हुन्छ । यसको वातावरणीय प्रभावका आधारमा क्रमिक विकास हुँदै जान्छ । उनीहरूले बोधलाई केवल सूचना ग्रहण गर्ने माध्यमका रूपमा मात्र नलिई यसलाई व्यक्तिको समग्र बौद्धिक एवमं संज्ञानात्मक विकासको कसीका रूपमा हेरिनुपर्ने तर्क अधि सारेका छन् ।

बोध क्षमताको वर्गीकरणका सम्बन्धमा माधव पौडेल (२०७४) ले यसलाई दृष्टांश र अदृष्टांश गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । उनका अनुसार विद्यार्थीको वास्तविक भाषिक दक्षताको मापन पाठ्यपुस्तकीय सामग्री (दृष्टांश) बाट भन्दा पनि नवीन भाषिक सामग्री (अदृष्टांश) बाट मात्र सम्भव हुन्छ । बारम्बार अभ्यास गरिएका दृष्टांश सामग्रीहरूले विद्यार्थीको स्मृतिको मात्र परीक्षण गर्ने तर अदृष्टांश सामग्रीले उनीहरूको तर्क, चिन्तन र विश्लेषण क्षमतालाई उजागर गर्ने उनको ठम्याइ छ ।

यसै गरी प्रयोगात्मक अध्ययनहरूले विद्यार्थीको बोध क्षमतालाई घिमिरे (२०७२) ले कक्षा ६ का विद्यार्थीमा र थापा (२०७४) ले कक्षा ७ का विद्यार्थीमा गरेको अध्ययनले एउटा साभानिष्कर्ष निकालेका छन् । यी अध्ययनहरूका अनुसार माध्यमिक तहका प्रारम्भिक कक्षाहरूमा विद्यार्थीको दृष्टांश बोध क्षमता सन्तोषजनक देखिए तापनि अदृष्टांश बोध क्षमता भने निकै कमजोर रहेको पाइयोको छ । विशेष गरी अनुच्छेदको मर्म बुझेर निष्कर्ष निकाल्ने, उपयुक्त शीर्षक चयन गर्ने र आफ्नै मौलिक भाषामा उत्तर प्रस्तुत गर्ने कार्यमा विद्यार्थीहरू निकै पछि परेको निचोड निकालिएको छ । बहुभाषिक परिवेश र बोध क्षमताको सम्बन्धका बारेमा श्रेष्ठ (२०७९) का अनुसार मातृभाषाको प्रभावका कारण नेपाली भाषाका जटिल र पारिभाषिक शब्दहरूको अर्थ ठम्याउन विद्यार्थीलाई कठिनाइ हुने तथ्य उजागर गरेको छ । यसका आधारमा बोध क्षमता शिक्षणको केन्द्रीय पक्ष भए तापनि विद्यार्थीको तार्किक र मौलिक बोध क्षमता अबै पनि चुनौतीपूर्ण अवस्थामा रहेको छ । यिनै पूर्वकार्यहरूको जगमा उभिएर प्रस्तुत अध्ययनले कक्षा आठका विद्यार्थीको विशिष्ट भाषिक धरातल पहिल्याउने प्रयास गरेको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

बोधको परिचय

कुनै पनि लिखित, मौखिक, दृश्य वा अमूर्त अभिव्यक्तिको अन्तर्य ठम्याई त्यसको मूल आशय र मर्म पहिल्याउनु नै बोधको प्राथमिक कार्य हो। भाषिक सामर्थ्यका बोध र अभिव्यक्ति दुईवटा अभिन्न एवम् महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन्। बोधको अर्थ 'बुझ्नु' वा 'ग्रहण गर्नु' हो भने अभिव्यक्ति भनेको बुझिएका वा अनुभूत गरिएका विषयवस्तुलाई प्रकट गर्नु हो। वस्तुतः अभिव्यक्ति दिनुपूर्व सम्बन्धित विषयको गहन बुझाइ आवश्यक हुने भएकाले बोधलाई अभिव्यक्तिको पूर्वसर्त वा अनिवार्य आधारका रूपमा लिइन्छ।

बोध एउटा जटिल संज्ञानात्मक मानसिक प्रक्रिया हो। मानवमा बोधको विकास जन्मपश्चात् प्राप्त हुने वातावरणीय संवेदनशीलतासँग घनिष्ठ रूपमा जोडिएको हुन्छ। "आरम्भमा विभिन्न ध्वनि, दृश्य, वस्तु र परिवेशसँग सम्बन्धित सामान्य जानकारीबाट बुझाइको प्रक्रिया अगाडि बढ्छ" (अधिकारी, २०६७, पृ. १४६)। क्रमिक रूपमा यस्तो बुझाइ भाषिक अभिव्यक्तिको संरचनासँग आवद्ध हुँदै विकसित र परिष्कृत हुन थाल्छ। भाषा शिक्षण एवम् सिकाइका सन्दर्भमा भाषिक अभिव्यक्तिको सार्थक बुझाइलाई नै बोध भनिन्छ। मौखिक अभिव्यक्तिको ग्रहणलाई श्रुतिबोध र लिखित अभिव्यक्तिको अर्थबोधलाई पठनबोध भनिन्छ। अङ्ग्रेजी शब्द Comprehension को नेपाली रूपान्तरण बोध हो। यसले दिमागी सक्रियता, समझशक्ति र भाषिक क्षमताको विकास एवम् परीक्षणका निम्ति गरिने अभ्यासलाई सङ्केत गर्छ।

भाषाका आधारभूत सिपहरूमध्ये पढाइ एक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सिप हो। विविध ज्ञान एवम् सूचनाको भण्डारसम्म पुग्न पाठकले पठन कार्य सम्पादन गर्नुपर्छ। पढाइको प्रत्यक्ष सम्बन्ध मानसिक प्रक्रियासँग रहने हुनाले यसले बौद्धिक विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँछ। पठन सिपले व्यक्तिको एकाङ्गी विकास मात्र नगरी बहुआयामिक क्षमताको अभिवृद्धि गर्छ। प्रत्येक विधाले अक्षर, शब्द, पदावली र वाक्यहरूको पहिचानका साथै अर्थबोधको सामर्थ्य समेत प्रदान गर्छ। पढाइको प्रत्यक्ष सम्बन्ध बोध क्षमतासँग रहन्छ। पढ्नु भनेको केवल लिपिबद्ध सङ्केत चिन्नु वा विचार ग्रहण गर्नु मात्र नभई प्रसङ्गको विश्लेषणात्मक छलफल र विवेचना गर्नु समेत हो।

बोध भन्नाले सुनेर वा पढेर कुनै कुराको जानकारी प्राप्त गर्ने सिप मात्र नभई त्यसलाई ज्ञान, अनुभव, समझ र अनुभूतिका रूपमा व्याख्या गर्ने क्षमतालाई बुझिन्छ" (ने.बृ.श., २०६९)। भाषिक सन्दर्भमा बोधको अर्थ सामान्यतः सुनेका र पढेका सामग्रीहरूको अर्थबोध भए तापनि व्यापक रूपमा कुनै पनि मौखिक, लिखित वा अमूर्त सन्देशको अभिप्राय ठम्याउनु बोध हो (शर्मा र पौडल, २०६०)। बोध एउटा अत्यन्त सूक्ष्म, जटिल र उच्च स्तरको संज्ञानात्मक मानसिक प्रक्रिया हो। यसले केवल शब्दहरूको बाह्य पहिचान मात्र नभई वाक्यको आन्तरिक संरचना, अनुच्छेदको केन्द्रीय विचार, लेखकको निहित आशय र सन्दर्भगत अर्थ बुझ्ने व्यापक क्षमतालाई समेट्दछ।

विद्यालय तहमा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धि र बौद्धिक स्तर मापन गर्ने कसीका रूपमा पठन बोधलाई उच्च प्राथमिकता दिइन्छ। बोध क्षमताले विद्यार्थीको तार्किक चिन्तन, विश्लेषण शक्ति र सिर्जनात्मक सामर्थ्यलाई प्रस्फुटित गराउने कार्य गर्छ। कुनै पनि लिखित

वा मौखिक अभिव्यक्तिको मूल मर्म पहिल्याउनु नै बोधको प्राथमिक लक्ष्य हो । भाषिक सिपको वर्गीकरणमा बोध आदानात्मक वा ग्रहणात्मक सिपअन्तर्गत पर्छ, भने अभिव्यक्ति प्रदानात्मक सिपअन्तर्गत पर्छ । यसै तथ्यलाई पुष्टि गर्दै पौडेल (२०७४, पृ. २) ले ग्रहण प्रक्रियाभिन्न श्रुति र पठन सिप पर्ने तथा अभिव्यक्तिभिन्न वाक् र लेखन सिप पर्ने उल्लेख गरेका छन् ।

मानव जीवनमा बोध प्रक्रियाको आरम्भ जन्मजात रूपमै वातावरणीय प्रभावसँगै हुने गर्छ । सुरुवाती चरणमा शिशुले ध्वनि, दृश्य, वस्तु र वरपरको वातावरणबाट बुझाइको प्रक्रिया अघि बढाउँछ र क्रमशः त्यहीँ बुझाइ भाषिक अभिव्यक्तिको जटिल संरचनासँग आवद्ध हुँदै जान्छ । भाषा शिक्षणको सन्दर्भमा भाषिक अभिव्यक्तिको सार्थक बुझाइलाई नै बोध भनिन्छ । यो मौखिक र लिखित दुवै स्वरूपमा विद्यमान हुन्छ । अधिकारी (२०५६, पृ. १४२) का अनुसार पठन कलाको उत्कृष्ट रूप मौन पठन हो र यसको केन्द्रीय तत्त्व सन्दर्भपरक बोध नै हो । भाषिक सन्दर्भमा बोधको अर्थ सामान्यतः सुनेको वा पढेको सामग्रीको अर्थबोध भए तापनि व्यापक अर्थमा यो कुनै पनि मौखिक, लिखित, दृश्य वा अमूर्त सन्देशको प्रभावकारी ग्रहण हो (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १३९) ।

भाषिक माध्यमबाट कुनै पनि आशय सम्प्रेषण गर्दा विभिन्न भौतिक वा मनोवैज्ञानिक व्यवधानका कारण वक्ताको वास्तविक अभिप्राय श्रोता वा पाठक (बोद्धा) सम्म जस्ताको तस्तै पुग्न कठिन हुन सक्छ । बोधको प्रक्रियामा वक्ता र बोद्धा (ग्रहणकर्ता) को सक्रिय संलग्नता अनिवार्य रहन्छ । वक्ताद्वारा प्रस्तुत भाषिक र अर्थगत संरचनाको पूर्वानुभव बोद्धामा नभए बोधको सम्भावना रहँदैन । बोद्धामा वक्ताको अर्थगत एवम् भाषागत संरचना बुझ्ने सामर्थ्य वा अनुभव जति प्रबल हुन्छ, बोधको मात्रा र गुणस्तर पनि त्यति नै प्रबल हुने गर्दछ (शर्मा र पौडेल, २०६७, पृ. १५१) ।

बोधका प्रकारहरू

लिखित वा मौखिक अभिव्यक्तिको सार बुझ्ने भाषिक सामर्थ्यलाई बोध भनिन्छ । यो बुझ्ने क्षमता, ग्रहण गर्ने शक्ति र तथ्यको सम्यक् अनुशीलन गर्ने चातुर्य हो । बोधलाई मुख्यतः श्रुतिबोध र पठनबोध गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिन्छ :

(क) **श्रुतिबोध** : सुनेर अर्थ ग्रहण गर्ने प्रक्रियालाई श्रुतिबोध भनिन्छ । भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा मानव जीवनको आधाभन्दा बढी समय सुनाइमा व्यतीत हुने र भाषा विकासको आरम्भ पनि सुनाइबाटै हुने भएकाले ज्ञानार्जनको प्रारम्भिक एवम् आधारभूत माध्यम नै श्रुतिबोध हो । दैनिक क्रियाकलापमा यसको महत्त्व अपरिहार्य छ । शिक्षण सिकाइमा श्रुतिबोध केवल व्यक्तिगत आवश्यकता मात्र नभई सामाजिक र व्यावहारिक आवश्यकता समेत हो । यसले घरपरिवार, विद्यालय, कार्यालय र समाजका औपचारिक एवम् अनौपचारिक भाषिक व्यवहार बुझ्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । बोधविनाको श्रवणलाई वास्तविक सुनाइ मान्न सकिँदैन । यस्तो सुनाइ निरर्थक हुन पुग्छ । भाषिक अभिव्यक्तिको पूर्वसर्तका रूपमा रहेको श्रुतिबोधले वक्ताको बोलाइ, सोचाइ र लेखाइमा स्पष्टता ल्याउन सहयोग गर्छ ।

(ख) **पठनबोध** : पठन कलाको उत्कृष्ट रूप मौन पठन हो । यसको केन्द्रीय तत्त्व पठनबोध हो । वक्ता वा लेखकद्वारा प्रकट विचारलाई पढेर त्यसको अर्थ र अभिप्राय बुझ्नु नै

पठनबोध हो (शर्मा र पौडेल, २०७४, पृ. १३९) । लिपिबद्ध ज्ञान एवम् सूचनालाई पाठकले आँखा र मस्तिष्कको समन्वयद्वारा सङ्गठित गरी अर्थबोध गर्ने कार्य नै पठनबोध हो । भाषा सिकाइमा यसलाई एक जटिल, चुनौतीपूर्ण र उच्च स्तरको मानसिक कार्य मानिन्छ । पठनबोधमा दृश्यात्मक अभिव्यक्तिलाई पाठकले वैचारिक विम्बमा रूपान्तरण गरी मस्तिष्कमा एक प्रकारको छाप निर्माण गर्छ । यस प्रक्रियामा पाठकको मस्तिष्कमा सञ्चित पूर्वानुभव र ज्ञानको सक्रिय उपयोग हुन्छ । यसले गर्दा एक संज्ञानात्मक प्रक्रिया बन्न पुग्छ । पठनका क्रममा अक्षर, शब्द र वाक्यको अर्थ आफ्ना अनुभवका आधारमा लगाउनाले पठनबोधमा उत्कृष्टता प्राप्त हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६०, पृ. १०७) ।

बोधको आवश्यकता र शैक्षिक सन्दर्भ

बोध शिक्षणको मुख्य उद्देश्य विविध प्रकारका लिखित एवम् मौखिक सामग्रीहरूको मर्म पहिल्याई तिनलाई बुझ्ने क्षमताको विकास गर्नु हो । शिक्षाका विभिन्न तहहरू, विशेष गरी माध्यमिक तहदेखि स्नातक तहसम्म बोधको प्रयोजनमा मूलभूत समानता देखिए तापनि शैक्षिक स्तरको वृद्धिसँगै यसको प्रकृतिमा सूक्ष्मता र विशिष्टता थपिँदै जान्छ । अधिकारी (२०६७, पृ. १४६) का अनुसार स्नातक तहको अनिवार्य नेपाली पाठ्यक्रमले ज्ञान-विज्ञानका विविध क्षेत्रसँग सम्बन्धित लिखित अभिव्यक्तिबाट पठनबोध क्षमता विकास गर्ने बृहत्तर लक्ष्य राखेको छ ।

माध्यमिक तहमा गरिने बोधको अभ्यास उच्च तहका प्राज्ञिक आवश्यकताका लागि पर्याप्त नहुने भएकाले सामग्रीको विविधता र विशिष्टताका आधारमा स्तरीय अभ्यासको अपरिहार्यता रहन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. १४८) । स्नातक तहको पाठ्यक्रममा बोध अभ्यासलाई सामान्य र प्रयोजनपरक बोध, बुँदा टिपोट तथा सङ्क्षेपीकरण र भाषिक संरचना एवम् शब्दभण्डार गरी तीनवटा मुख्य पक्षबाट अगाडि बढाइएको छ (अधिकारी, २०६७, पृ. १४७-१४८) । उच्च स्तरीय ज्ञान-विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने विशिष्ट अभिव्यक्ति बुझ्न सोही अनुरूपको शब्दभण्डार, भाषिक संरचना र शैलीगत विशिष्टताको पहिचान गर्ने क्षमताले शिक्षार्थीमा प्राज्ञिक प्रौढता प्रदान गर्छ । निष्कर्षतः बोध वक्ता र बोद्धा (ग्रहणकर्ता) बिचको अर्थगत र भाषागत दोहोरो प्रक्रिया हो । लिपिबद्ध भाषिक सामग्रीलाई आँखा र दिमागको उचित समन्वयद्वारा गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गरी त्यसको सारतत्त्व, मूल मर्म वा विचार ग्रहण गर्न सक्ने खुबी नै वास्तविक बोध क्षमता हो । यो केवल भाषिक सिप मात्र नभई भाषा शिक्षणको अभिन्न अङ्ग र बौद्धिक विकासको प्रमुख कसी समेत हो ।

अनुसन्धान विधि तथा प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनमा मिश्रित अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यस कार्यलाई व्यवस्थित, वस्तुनिष्ठ र भरपर्दो तुल्याउन यसमा मुख्यतः वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक अनुसन्धान विधिको अवलम्बन गरिएको छ । यस अध्ययनमा विद्यार्थीहरूको बोध क्षमताको वस्तुगत पहिचानका लागि परिमाणात्मक मापन र भाषिक समस्याका अन्तर्निहित कारणहरू ठम्याउन अनुभवी शिक्षकहरूका दृष्टिकोण एवम् भोगाइमा आधारित गुणात्मक विश्लेषण

दुवै पद्धतिको एकीकृत उपयोग गरिएको छ । यसमा शिक्षकहरूको नामलाई अ, आ, इ, ई को नामकरण गरिएको छ ।

कार्यक्षेत्र र नमुना छनोट

यस अध्ययनको कार्यक्षेत्र भक्तपुर जिल्लालाई निर्धारण गरिएको छ । अनुसन्धानका निमित्त भक्तपुर जिल्लाका प्रतिनिधिमूलक ४ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू छनोट गरिएको छ । जसमा २ वटा सामुदायिक र २ वटा संस्थागत (निजी) विद्यालयहरू रहेका छन् । ती विद्यालयहरूमा कक्षा आठमा अध्ययनरत कुल ५० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ । नमुना छनोट गर्दा प्रत्येक विद्यालयबाट औसत १२ देखि १३ जना विद्यार्थी पर्ने गरी उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको छ । गुणात्मक विश्लेषणका लागि तिनै विद्यालयमा कार्यरत ४ जना कार्यरत नेपाली भाषा शिक्षकहरूलाई समेत अध्ययनमा सहभागी गराइएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोत र साधन

प्राथमिक तथ्याङ्कका निमित्त विद्यार्थीहरूको वास्तविक बोध क्षमता मापन गर्न कुल ४० पूर्णाङ्कको एक विशिष्ट बोध परीक्षण साधन तयार पारिएको थियो । उक्त प्रश्नपत्रमा २० अङ्कको पाठ्यपुस्तकीय सामग्री (दृष्टांश) र २० अङ्कको नवीन भाषिक सामग्री (अदृष्टांश) अनुच्छेद समावेश गरिएको थियो । शिक्षकहरूका अनुभव र भाषिक समस्याको गहिराइ बुझ्नका लागि 'अर्ध संरचित अन्तर्वार्ताको प्रयोग गरिएको थियो । द्वितीयक स्रोतका रूपमा विभिन्न पुस्तकहरू, लेख रचनाहरू, शोधपत्रहरू र पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया र विश्लेषण

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सम्बन्धित विद्यालयहरूको अनुमति लिई विद्यार्थीहरूलाई शान्त र नियन्त्रित वातावरणमा परीक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । परीक्षाका निमित्त कुल ४५ मिनेटको समय सीमा निर्धारण गरिएको थियो । परीक्षा सम्पन्न भए पश्चात् सङ्कलित उत्तरपुस्तिकाहरूको वस्तुगत रूपमा परीक्षण गरी विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको अङ्क प्रदान गरियो । प्राप्त परिमाणात्मक तथ्याङ्कलाई विद्यालयको प्रकृति (सामुदायिक र संस्थागत) एवम् बोधको प्रकार (दृष्टांश र अदृष्टांश) का आधारमा समूहमा वर्गीकरण गरी औसत र प्रतिशतमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यसै गरी, शिक्षकहरूसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त रायहरूलाई विषयगत रूपमा व्याख्या गर्दै निष्कर्ष निकालिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषण र प्राप्ति

विद्यार्थीहरूको बोध क्षमता

प्रस्तुत अनुसन्धानमा भक्तपुर जिल्लाका ४ वटा विद्यालयका ५० जना विद्यार्थीहरूलाई सहभागी गराइएको थियो । जसमा २५ जना सामुदायिक विद्यालयका र २५ जना संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरू रहेका थिए । उनीहरूको बोध क्षमता मापन गर्न लिइएको २० पूर्णाङ्कको परीक्षाको नतिजालाई निम्न तालिकाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ :
तालिका १:

सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको बोध क्षमता (नमुना सङ्ख्या: २५)

क्र. सं	बोधको क्षेत्र	पूर्णाङ्क	औसत प्राप्ताङ्क	प्रतिशत (%)	कैफियत
१.	दृष्टांश बोध	८	५.७६	७२%	राम्रो
२.	अदृष्टांश बोध	८	३.६	४५%	कमजोर
३.	शब्दार्थ र वाक्य रचना	४	२.२४	५६%	मध्यम
जम्मा	समग्र बोध क्षमता	२०	११.६	५८%	मध्यम

तालिका २

संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको बोध क्षमता (नमुना संख्या: २५)

क्र.सं	बोधको क्षेत्र	पूर्णाङ्क	औसत प्राप्ताङ्क	प्रतिशत (%)	कैफियत
१.	दृष्टांश बोध	८	६.७२	८४%	उत्कृष्ट
२.	अदृष्टांश बोध	८	४.६४	५८%	मध्यम
३.	शब्दार्थ र वाक्य रचना	४	२.०८	५२%	मध्यम
जम्मा	समग्र बोध क्षमता	२०	१३.४४	६७.२%	सन्तोषजनक

तालिका ३

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालय बिचको तुलना

विद्यालयको प्रकृति	नमुना संख्या	औसत प्राप्ताङ्क (२०)	समग्र प्रतिशत (%)	स्तर
सामुदायिक विद्यालय	२५	११.६	५८%	मध्यम
संस्थागत विद्यालय	२५	१३.४४	६७.२%	सन्तोषजनक
समग्र औसत	५०	१२.५२	६२.६%	सन्तोषजनक

माथिका तालिकाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको बोध क्षमतामा करिब ९.२ प्रतिशतको अन्तर देखिएको छ। २० पूर्णाङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा दुवै प्रकारका विद्यालयका विद्यार्थीहरू दृष्टांश बोधमा राम्रो देखिएका छन्, जसले उनीहरूमा पढेका कुरा सम्झन सक्ने क्षमता राम्रो रहेको सङ्केत गर्छ। अदृष्टांश बोधमा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीले ८ मा औसत ३.६ अङ्क (४५%) र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीले ४.६४ अङ्क (५८%) मात्र प्राप्त गरेका छन्। यसले विद्यार्थीहरूमा नयाँ भाषिक सन्दर्भलाई ग्रहण गर्ने र तार्किक विश्लेषण गर्ने क्षमता अझै पनि कमजोर रहेको देखाउँछ। शब्दार्थ र वाक्य रचनामा पनि विद्यार्थीहरूको उपलब्धि औसत स्तरको मात्र पाइएको छ। समग्रमा, संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको नतिजा केही माथि देखिए तापनि दुवै क्षेत्रका विद्यार्थीका लागि अदृष्टांश सामग्रीको बोध र विश्लेषणात्मक सिप विकास गर्न थप प्रयासको आवश्यकता देखिन्छ।

शिक्षकहरूको अनुभव र दृष्टिकोण

प्रस्तुत अनुसन्धानको गुणात्मक पक्षलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा भक्तपुर जिल्लाका ४ जना अनुभवी नेपाली शिक्षकहरू (२ सामुदायिक र २ संस्थागत) सँग लिइएको अन्तर्वातालाई मुख्य चारवटा विषयगत (थिममा) बाँडेर व्याख्या गरिएको छ :

भाषिक पृष्ठभूमि र बहुभाषिकताको प्रभाव

सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक 'अ' र संस्थागत विद्यालयका शिक्षक 'आ' दुवै भक्तपुरको विशिष्ट भाषिक परिवेश बोध क्षमता विकासमा एउटा ठुलो बाधक रहेको कुरामा

सहमत देखिनुहुन्छ । यहाँका अधिकांश विद्यार्थीहरूको मातृभाषा नेवारी भएकाले विद्यालयमा प्रयोग गरिने मानक नेपाली भाषाका तत्सम र जटिल शब्दहरू बुझ्न उनीहरूलाई निकै समय लाग्ने गरेको शिक्षकहरूको अनुभव छ । शिक्षक 'इ' र 'ई' का अनुसार विद्यार्थीहरूले नेपाली शब्दको वास्तविक अर्थ नबुझीकन अनुच्छेद पढ्ने हुनाले उनीहरूमा शब्दभण्डारको व्यापक कमी देखिएको छ । जसले गर्दा शिक्षकले बुझाइदिएका पाठहरू त उनीहरूले स्मृतिको आधारमा हल गर्छन्, तर नयाँ सामग्री (अदृष्टांश) मा भने अल्मलिने गरेका छन् ।

शिक्षण पद्धति, परीक्षा प्रणाली र गाइडको प्रभाव

शिक्षकहरूले वर्तमान परीक्षा केन्द्रित पढाइ र बजारमा पाइने गाइड-नोट संस्कृतिलाई मुख्य चुनौती मानेका छन् । सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक 'इ' का अनुसार पाठ्यक्रममा भएका बोध अभ्यासहरू विद्यार्थीले पहिले नै कण्ठ गर्ने हुनाले दृष्टांश बोधमा उनीहरूको नतिजा उत्कृष्ट देखिए तापनि त्यो वास्तविक बोध नभएर स्मृतिको प्रतिविम्ब मात्र हो । संस्थागत विद्यालयका शिक्षक 'ई' ले कक्षाकोठामा केवल पाठ्यपुस्तकमा मात्र सीमित रहेर अभ्यास गराउने परिपाटीले गर्दा विद्यार्थीमा नयाँ सामग्री ग्रहण गर्ने क्षमता विकास हुन नसकेको बताउनुभयो । चारै जना शिक्षकहरूको ठम्याइमा शिक्षण पद्धति सूचना केन्द्रित मात्र भएको र विद्यार्थीलाई तार्किक विश्लेषक बनाउन नसकिएका कारण अदृष्टांश सामग्रीमा उनीहरूको उपलब्धि कमजोर देखिएको हो ।

अङ्ग्रेजी माध्यमको प्रभाव र नेपाली भाषाप्रतिको दृष्टिकोण

यसमा संस्थागत विद्यालयमा अलि फरक समस्या देखिएको छ । संस्थागत विद्यालयका शिक्षक 'आ' का अनुसार अङ्ग्रेजी माध्यमको वर्चस्व र दबावका कारण विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषालाई केवल पास हुनका लागि मात्र पढ्ने विषयका रूपमा लिने गरेका छन् । जसले गर्दा उनीहरूमा गहिरो पठनको संस्कृति हराउँदै गएको छ । शिक्षक 'ई' ले विद्यार्थीहरू अङ्ग्रेजीका अनुच्छेदहरू सहजै बुझ्न सक्ने तर नेपालीका सूक्ष्म संरचनामा अल्मलिने गरेको अनुभव सुनाउनुभयो । सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरू 'अ' र 'इ' ले पनि विस्तारै अङ्ग्रेजीप्रतिको आकर्षण र नेपालीप्रतिको घट्दो रुचि विद्यार्थीको बोध क्षमतामा ह्रास आउनुको एउटा मुख्य कारण रहेको धारणा राख्नुभएको छ ।

मौलिकताको अभाव र 'कपी-पेस्ट' प्रवृत्ति

यस तथ्याङ्कमा लेख्ने शैलीमा विद्यार्थीहरू निकै कमजोर देखिएका छन् । संस्थागत विद्यालयका शिक्षक 'ई' र सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक 'अ' दुवैका अनुसार विद्यार्थीहरूमा अनुच्छेदबाट उत्तर खोज्दा शब्दहरू जस्ताको तस्तै सार्ने (कपी पेस्ट) प्रवृत्ति हावी छ । शिक्षक 'आ' र 'इ' को अनुभवमा विद्यार्थीहरूले अनुच्छेदको 'सतही बोध' त गर्छन्, तर आफ्नै मौलिक भाषामा विचारलाई ढाल्न, शीर्षक छनोट गर्न वा लेखकको निहित आशय पहिल्याउन उनीहरू निकै संघर्ष गर्छन् ।

अन्तर्वार्तामा सहभागी शिक्षकहरूले सामूहिक रूपमा के निष्कर्ष दिएका छन् भने "भक्तपुरको बहुभाषिक परिवेशमा बोध क्षमता सुदृढ गर्न विद्यार्थीलाई कण्ठ गर्ने परिपाटीबाट मुक्त गरी बाह्य पठन सामग्रीमा बढी अभ्यास गराउनु पर्ने र तार्किक एवम् मौलिक लेखनलाई प्रोत्साहन दिनु पर्ने टड्कारो आवश्यकता छ" ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनले भक्तपुर जिल्लाका कक्षा आठमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको बोध क्षमता सन्तोषजनक देखिए तापनि तार्किक र विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणले अभै चुनौतीपूर्ण अवस्था रहेको छ। तथ्याङ्कीय नतिजाले दृष्टांश बोध (७६.५%) र अदृष्टांश बोध (५२%) विचको प्राप्ताङ्कको ठुलो अन्तराललाई उजागर गरेको छ। विद्यार्थीहरूमा वास्तविक भाषिक सामर्थ्य र मौलिक चिन्तनभन्दा पनि स्मृतिकेन्द्रित एवम् घोकने परिपाटी रहेको पाइन्छ। विद्यालयगत तुलनात्मक अध्ययनका आधारमा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको औसत उपलब्धि सामुदायिक विद्यालयको तुलनामा केही उच्च देखिन्छ। सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा नेपाली व्याकरणको जग तुलनात्मक रूपमा सुदृढ पाइएको छ। भक्तपुरको बहुभाषिक परिवेश र मातृभाषा (नेवारी) को प्रभावले गर्दा विद्यार्थीहरूमा शुद्ध, स्तरीय र मानक नेपाली शब्दभण्डारको कमी रहेको पाइन्छ। त्यसैले विद्यार्थीहरूमा जटिल भाषिक संरचना बुझ्ने क्षमतामा केही बाधा सिर्जना भएको शिक्षकहरूको अनुभव र विद्यार्थीको कार्यसम्पादनले प्रमाणित गरेको छ। वर्तमान परीक्षा केन्द्रित शिक्षण पद्धति, गाइड-नोटको बहूदो प्रयोग र पठन संस्कृतिको अभावले विद्यार्थीलाई केवल सूचना सङ्कलकको रूपमा मात्र सीमित राखेको देखिन्छ। विद्यार्थीको वास्तविक बोध क्षमता सुदृढ गर्न कक्षाकोठामा नवीन भाषिक सामग्रीहरूको नियमित अभ्यास, तार्किक प्रश्नहरूमा जोड र आलोचनात्मक सोच विकास गर्ने शैक्षणिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *पठन कला र बोध*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *भाषा शिक्षण: केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- ओझा, रामनाथ (२०७४), *प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, करुणधारा पब्लिकेसन।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०८०), *अनिवार्य नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- गौतम, देवीप्रसाद, भण्डारी, पारसमणि र ओझा, रामनाथ (२०७०), *स्नातक नेपाली*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- घिमिरे, विष्णुहरि (२०७२), *भक्तपुरका विद्यार्थीको पठनबोध क्षमता* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
- थापा, नारायण (२०७४), *ताप्लेजुङ जिल्लाका कक्षा ६ मा अध्ययनरत विद्यार्थीको पठनबोध क्षमता* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६९), नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०७५), *भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग*, शुभकामना प्रकाशन।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधव (२०६०), *पठनबोधका आधारहरू*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधव (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, प्रतिभा देवी (२०७९), *आधारभूत तह उत्तीर्ण विद्यार्थीको पठनबोध क्षमता*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
